

ULUSLARARASI SOSYAL ARAŐTIRMALAR DERGİSİ THE JOURNAL OF INTERNATIONAL SOCIAL RESEARCH

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi / The Journal of International Social Research
Cilt: 13 Sayı: 75 Yıl: 2020 & Volume: 13 Issue: 75 Year: 2020
www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

MİLLİ MÜCADELE SÜRECİNDE DOĞU ANADOLU'DA ERMENİ MESELESİNE ANALİTİK BAKIŐ AN ANALYTICAL VIEW ON THE ARMENIAN ISSUE IN EASTERN ANATOLIA IN THE NATIONAL STRUGGLE

Yüksel KAŐTAN*

Öz

Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı sürecinde Doğu Anadolu'da Ruslarla yapmış oldukları savaşlarda Ermeni çetecilerinin Rus Ordusu ile işbirliği içerisinde girmeleri, bir kısmının Rus ordusu içerisinde yer almaları, devleti suçlu ile masum Ermeni halkının ayırt edilememesi konusunda savaş ortamında olduğundan dolayı zor durumda bırakmıştır. Devlet bu duruma çözüm olarak Tehcir Kanunu'nu çıkartarak bölgedeki Ermeni halkını daha güney bölgelere göç ettirmiştir. Ancak Osmanlı Devleti savaşı kaybetme sürecine girince derhal Ermeni ileri gelenleri İtilaf Devletleri ile iletişime girerek isteklerini iletmişlerdir. İşte bu girişimin sonucu olarak Osmanlı Devleti ile İtilaf Devletleri arasında I. Dünya Savaşı sonrasında imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşması'nın 24. Maddesi'nde Ermenilerin Doğu Anadolu Bölgesinde Altı İlde çoğunlukta oldukları ve bu bölgelerde bir kargaşalık çıkarsa buraların İtilaf Devletleri'nce işgale dileyebileceği ibaresinin yer almasını sağlamışlardır. İtilaf Devletleri bir taraftan Osmanlı Devleti'ne söz konusu mecburi göç ile ilgili yargılama sürecini başlatırken, diğer taraftan Fransızlarca Güney, İngilizlerce Doğu bölgeleri işgal edilmiştir.

Bu çalışmanın amacı Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı sonrasında 30 Ekim 1918 tarihinde imzaladığı Mondros Ateşkes Antlaşması sonrası ülkenin İtilaf Devletleri askerlerince haksız yere işgal edilmeye başlaması ile başlayan Milli Mücadele sürecinde Doğu Anadolu'da Ermenilerin, Anadolu'da altı vilayeti kapsayan coğrafyada Ermeni devleti kurma hayalleri, Ermeni çeteleri ve faaliyetleri, Ermeni ileri gelenlerinin İtilaf Devletleri ile girişimleri, Sevr Barış Antlaşması'na Ermenistan ile ilgili maddelerin kondurulması gibi konuları analitik olarak araştırmaktır.

Anahtar Kelimeler: Ermeni, Doğu Anadolu, Milli Mücadele, Mesele.

Abstract

The cooperation between the Armenian gangs and the Russian Army during the wars between the Ottoman Empire and the Russians in Eastern Anatolia during the First World War, and the fact that some of them were in the Russian army, left the state in a difficult situation due to the fact that the guilty and the innocent Armenian people were not distinguished. . As a solution to this situation, the state enacted the Deportation Law and immigrated the Armenian people in the region to the more southern regions. However, when the Ottoman Empire entered the process of losing the war, the Armenian notables immediately communicated with the Entente States and conveyed their requests. As a result of this initiative, Article 24 of the Mondros Armistice Treaty signed between the Ottoman Empire and the Entente States after World War I stated that Armenians were in the majority of six provinces in the Eastern Anatolian Region and that these regions could be invaded by the Allies if there was a chaos in these regions. They made sure to take it. On the one hand, the Entente States started the trial process regarding the forced immigration to the Ottoman Empire, on the other hand, the South by the French and the Eastern regions by the British were occupied.

The aim of this study was to ensure that the Armenians in Eastern Anatolia and the Armenian state in the geography covering six provinces in Anatolia during the War of Independence, which started with the unfair invasion of the country by the Allied Powers after the Armistice Treaty signed by the Ottoman Empire on 30 October 1918 after the First World War. Dreams of founding, Armenian gangs and activities, attempts of the Armenian notables with the Allied Powers, and the introduction of Armenia-related articles in the Treaty of Sevr Peace.

Keywords: Armenian, Eastern Anatolia, National Struggle, Issue.

* Prof. Dr., Akdeniz Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Antalya, kastanyuksel@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-8616-8968

GİRİŞ

Türklerin Büyük Selçuklu Devleti zamanında 1040 yılından itibaren peyder pey Anadolu'ya gelmeye başlamaları ile beraber Türkler ile Ermeniler birbirlerini tanımaya başlamıştır. Bundan sonra Türkler ile Ermeniler gerek Anadolu'da ve gerekse Kafkaslarda uzun yıllar beraberce yaşamışlardır. Ermenilerin ne devletle ne de Türklerle bir sıkıntısı olmamıştır. Osmanlı Devleti süresi içinde Ermeni toplumu devlete bağlılıkları nedeniyle "Sadık-ı Milliye" sıfatını almıştır. Ermeni halkı üzerinde emeller ilk olarak Sanayi İnkılabı sonrasında başlamıştır. Avrupa'da başlayan sömürgecilik hareketi ile Hristiyan Dini Gregoryen Mezhebi'ne sahip Ermeni toplumu ilk olarak Fransa tarafından Katolik, daha sonra Rusya tarafından Ortodoks, ABD tarafından Protestan yapılmaya çalışılmış, hatta bu amaçla Anadolu'da birçok misyoner okulu açılmıştır. 1774 yılında gerçekleşen Osmanlı- Rus Savaşı'nı Osmanlı Devleti kaybedince yapılan Küçük Kaynarca Antlaşması ile Rusya Ortodoks Hristiyanların hamiliği hakkına sahip olmuştur. Böylece ilk olarak Fransa, daha sonra sıcak denizlere inme politikası nedeniyle Rusya, daha sonra Rusya tehlikesi karşısında sömürge yollarını kaybetmemek için Ermeni halkını İngiltere örgütleyerek Osmanlı Devleti'ne karşı kıskırtmıştır (Koçaş, 1967). Yunanlıların 1821 yılında Osmanlı Devleti'ne Mora isyanı, sonrasında da Balkan halklarının isyanları başta İngiltere olmak üzere Rusya ve Fransa tarafından da desteklenmiştir. 1828-1829 yılındaki Osmanlı- Rus Savaşı'nda Rus ordusu bir Balkanlardan bir de Kafkaslardan saldırıya geçmiştir. Kafkaslarda İran'ın Rusya'ya karşı yenilmesi sonrasında Rusya ile İran arasında 1828 yılında yapılan Türkmençay Antlaşması ile Kafkaslardaki Müslüman toprakları Rusya'ya geçmiştir. Rusya'nın bölgedeki hâkimiyeti ile beraber bu bölgelerde asayiş, denetim problemleri başlar, huzur kaçır. Böylece Rusya'nın egemenliği altında Ermeni halkı bağımsızlığını kazanacağını ümit etmiştir (Uras, 1976). Kavalalı Mehmet Ali Paşa isyanı sırasında kuvvetleri Kütahya yakınlarına kadar gelince mecburi olarak Rusya'dan yardım istenmiştir. Bu yardıma binaen Osmanlı Devleti Ruslarla Hünkâr İskeleyi ve İngilizlerle de Balta Limanı Antlaşmalarını yapmıştır. Balkanlardan başlayan devletten ayrılma nedenlerini ortadan kaldırmak ve devleti yeniden düzenleyerek çözülmeyi engellemek amacıyla Osmanlı Devleti 1839 yılında Tanzimat Fermanı'nı ilan etmiş, 1856 yılında Islahat Fermanı'nı yayınlamıştır. Böylece Gayri Müslim halk Osmanlı Devleti'nde çok önemli haklar elde etmesi ile artık devletten ayrılma isteklerinin sona ereceği düşünülmüştür (Tansel, 1991, C.1, 153-154).

Osmanlı Devleti'ni parçalama projelerinin Rusya tarafından başlatıldığı ve daha sonraları revize edilerek İngiltere, Fransa ve İtalya'nın da katıldığı bilinmektedir. Bu paylaşım projesi 1908 yılında Reval görüşmeleri ile geliştirilmiştir. Bu nedenle Osmanlı Devleti Balkan savaşları sırasında yalnız bırakılmış ve küçük devletler Osmanlı Devleti'nden önemli toprakları almayı sağlamıştır. I. Dünya Savaşı sırasında İstanbul Antlaşması ve Sykes-Picot paylaşım planları (İngiliz Albay Mark Sykes ile Fransız Bakanı Georges Picot arasında 16 Mart 1916 tarihinde Leningrat'da Osmanlı Devleti'nin paylaşılmasını öngören bir antlaşmadır) ile hangi ülkenin nereleri alacağı belirlenmiştir. Bu paylaşımına göre Doğu Anadolu Bölgesi Rusya'ya verilecektir (Çetinkaya, 2000, 390).

I. Dünya Savaşı bilindiği üzere İtilaf ve İttifak devletleri arasında 1914 yılının Temmuz ayında başlamış ve Osmanlı Devleti 12 Kasım 1914 tarihinde İtilaf Devletleri yanında resmen savaşa girmiştir. 29 Ekim'de Osmanlı Donanması'nın Karadeniz'e açılarak Rus limanlarını topa tutması sonucu 30 Ekim'de Rusya Osmanlı Devleti'ne savaş açmıştır. Rus kuvvetleri Osmanlı Devleti'ne Kafkaslardan taarruza eder. 2 Kasım 1914'te Rus kuvvetlerinin Kars'a doğru taarruzuyla cephede savaşlar başlar. 6 ile 9 Kasım 1914 tarihleri arasında Ruslarla Köprüköy savaşı yapılır. Ruslar yenilince biraz geri çekilirler. 22 Aralık 1914'te Başkomutan Vekili Enver Paşa'nın çetin kış şartlarını rağmen Sarıkamış civarında Ruslara karşı yaptığı harekâta 3. Ordu'ya mensup askerlerden 60 000'ie yakını donarak şehit olur. Böylece Doğu Anadolu Bölgesi'nde Rus kuvvetlerine karşı bir asker zafiyeti ortaya çıkmıştır. Bunun üzerine 1915 yılı baharında Ermenilerle birleşerek güçlenen Rus birlikleri taarruzlarında başarılı olmuştur. Sarıkamış'ta verilen kayıplar sonrasında diğer cephelerde de savaşların başlamış olması nedeniyle bu sırada Doğu Anadolu Bölgesi'nde asayişi sağlamak için Devlet yeterli askeri kuvvete sahip değildi (Altıntaş, 2005, 82-84).

Hükümet, Doğu Anadolu'da başlayan Ermeni isyanlarını İngiltere, Fransa ve Rusya'nın 1878 yılındaki Berlin Anlaşması'ndan beri üzerinde çalıştıkları Ermenilerin bağımsızlığı çalışmalarının devamı niteliğinde olduğunu algılamış ve bu algıya göre tedbirler almaya çalışmıştır. Paris ve Viyana Büyükelçilikleri tarafından Hükümet'e Ermenilerin Doğu vilayetlerinde topluca bir isyan hareketine girişecekleri bilgisi gelmiştir. Ermeniler, savaş başlar başlamaz toplu bir isyana yönelmemişlerdir. Ermenilerin eylemleri, Osmanlı orduları cephede savaşırken, daha çok Ermeni bağımsızlığı için İtilaf Devletleri'nin davasına hizmet gayesiyle hazırlanan planlar çerçevesinde uygulanmıştır. Yurtdışında da Ermeniler için Ermeni ileri gelenleri çalışmalarını sürdürmüştür. Örneğin 5 Ağustos 1914 tarihinde Marsilya'da yaşayan Ermeniler

büyük bir toplantı yaparak müzakerelerde bulunmuşlar ve bir beyanname yayımlayarak Rusya ve Fransa yanında hareket etme kararı almışlardır (Turabyan, 1917, 6). Bu kararı gerçekleştirebilmek için de Hınçak Komitesi Paris merkez başkanı İsteyan Kargıyan Ermenileri Osmanlı Devleti'ne karşı isyan ettirmek amacıyla 20 Ağustos'ta Kafkasya üzerinden Van'a geçmiştir (BOA DH ŞFR, 1332, 44/68).

Petersburg'dan da bazı Rus subayları Ermenilerden oluşacak bir kuvvet oluşturabilmek amacıyla Tiflis'e gelerek orada Osmanlı Devleti aleyhine Ermenileri kışkırtıcı bir toplantı yapmıştır (BOA DH ŞFR, 1332, 45/166). Çar II. Nikola, Rusya altında bir özerk Ermenistan kurulmasını önermiş, Osmanlı topraklarında Doğu Anadolu'daki altı vilayetin (Van, Bitlis, Sivas, Erzurum, Elazığ, Diyarbakır) yanı sıra iki Rus Ermeni vilayetine de özerklik sözü vermiştir. Ermeni subaylarınca Ermeni gençlerinden Rusya'da oluşturulan "İntikam Taburları" 1914'ten itibaren 4 Alay halinde Kars ve Revan'dan Türkiye sınırına saldırmaya başlamıştır (Gürün, 1983, 201, 202). Ermeni gönüllülerinin sayısı günden güne artmış, Alay'dan Tümen seviyesinde birlikler oluşturulmuştur; Muş, Sason, Zeytun ve Kilikya'dan gelen gönüllülerle üç Tümen oluşturulmuştur. Ermeni gönüllü çeteleri, Doğubayazıt ve Salmast yöresinde toplanmışlardır. Ermeni komiteci lideri Hamazasp çeteleri ile Sarıkamış ve Kağızman'dan gelerek Keri'nin komutasına girmiştir. Çetelere binlerce Ermeni de katılmıştır (Saray, 2003, 54).

Osmanlı Devleti 18 Mart 1915 tarihiyle 25 Nisan 1915 tarihlerinde Çanakkale Cephesi'nde bir var olma savaşı verirken Ermeni komitecileri Van ve çevresinde isyanlarına başlamış, birçok Müslüman halk katledilmiş, memur ve jandarmalar öldürülerek resmi binalar tahrip edilmiştir. 15 Nisan 1915 tarihinde Van'ın kuzeyinde ve Ermenilerin daha yoğun olduğu kazalarda, 17 Nisan'da Çatak'ta, 20 Nisan'da Van'ın merkezinde büyük bir Ermeni ayaklanması başlatılır (Gürün, 1983, 210). İttihat ve Terakki Hükümeti başlayan Ermeni isyanları nedeniyle Ermeni Patriği, Ermeni milletvekilleri ve Ermeni cemaatinin ileri gelenlerine "Ermenilerin Müslümanları arkadan vurmaya ve katletmeye devam etmeleri halinde gerekli önlemleri alacağını" bildirmiştir (Orel, Yuca, 1983). Buna rağmen Ermeni olaylarının giderek şiddetini artırınca ordunun cephe gerisini emniyete alma girişimine girmiştir. Bu hadiseler sonrasında İçişleri Bakanı Talat Paşa 24 Nisan tarihinde Ermeni Komite merkezlerinin kapatılması, elebaşlarının tutuklanması ve her türlü belgelerine el konulması kararını alarak vilayetlere bildirmiştir (Halaçoğlu, 2001, 70).

Osmanlı Devleti 27 Mayıs 1915 tarihinde Geçici Sevk ve İskân Kanunu "Vakt-i Seferde İcraat-ı Hükümete Karşı Gelenler İçin Cihet-i Askeriyece İttihaz Olunacak Tedabir Hakkında Kanun-u Muvakkat" çıkartmıştır. Kanunun birinci maddesinde "Savaş zamanında Ordu, Kolordu ve Tümen komutanları ve bunların vekilleri ve bağımsız mevki komutanları halk tarafından herhangi bir suretle Hükümet emirlerine ve ülke savunmasına güvenliği korumaya ilişkin eylem ve düzenlere karşı koyma ve silahla saldırı ve direnme görürlerse, beklemeden askeri kuvvetlerle şiddet yolu ile yola getirmeye, saldırı ve direnişi yok etmeye yetkili ve yükümlüdür." ibaresi, ikinci maddede "Ordu, bağımsız Kolordu ve Tümen komutanları askerliğin gereklerine göre, casusluk ve hainliklerini anladıkları köyler veya kasabalar halkını ayrı ayrı ya da topluca başka yerlere gönderir ve yerleştirir." ibareleri yer alır. Üçüncü maddede ise sadece kanunun yayımlanması ile ilgilidir (Onar, 1989, 73-74). Devletin o günkü yöneticileri masum Ermeni halkı ile çetecileri savaş ortamında birbirinden ayırmanın çaresizliği ve masum Ermeni halkının daha fazla zarar görmemesi için böyle bir kanun çıkartarak uygulamaya koyduklarını ifade etmişlerdir (Kutay, 1984, 1201). 10 Haziran 1915 tarihinde Ermenilere ait mal, mülk ve arazilere uygulanacak idare hakkında 34 maddelik çok ayrıntılı bir yönetmelik yayınlanır. Tehcire tabi Ermenilerin bırakacağı malların satışı, göçmenlerin ayrıldıkları yerlerde hangi ekonomik koşullardaysa yeni iskân yerlerinde de benzer koşulların sağlanması, sağlık ve hastalıklardan korunmak için alınması gereken tedbirleri içeren birçok emir ve talimatlar gönderilmiştir (Bakanlar Kurulu Talimatı, 1915).

Tehcir 27 Ekim 1915 tarihinde Bursa, Adana, Ankara, Halep, Maraş, Afyonkarahissar, Eskişehir, Kütahya, İzmit, Niğde'ye gönderilen talimatla yola çıkartılmış Ermenilerin dışında kalanların göçü durdurulmuştur. 25 Kasım 1915 tarihli diğer bir talimatla da Anadolu'da yolda bulunan Ermeniler hariç yaklaşan kış şartları nedeniyle göç geçici olarak durdurulmuştur. 15 Mart 1916 tarihinde İçişleri Bakanı Talat Paşa'nın vilayet ve livalara gönderdiği talimatla Ermenilerin göçü durdurulmuştur (BOA, DH, ŞFR, 1332, 57/273; BOA, DH, ŞFR, 1332, 66/21). Bu hadiseden sonra Osmanlı Devleti 1916 yılında Mustafa Kemal'in 2. Kolordu Komutanı olarak Bitlis ve Muş bölgesine görevlendirilmesi sonrasında bölgede asayiş kısa sürede sağlanmış Muş ve Bitlis Ruslardan kurtarılmıştır. Doğu Anadolu bölgesinde I. Dünya Savaşı sonuna kadar asayiş sağlanmıştır.

20. Yüzyılın başlarında petrolün giderek önem kazanmaya başlaması ile Batılı ülkeler artık enerji politikaları nedeniyle Doğu Anadolu'da kendisine güdümlü bir Ermeni devleti kurdurabilme siyaseti başlatmışlardır. Bu amaçla Ermeni halkı üzerinden Rusya, İngiltere, Fransa, Almanya ve ABD kendi

ülkelerinin çıkarları doğrultusunda siyaset yapmaya çalışmışlardır. Bu siyaset içerisinde Ermeni komitecilerinin baskıları nedeniyle tüm Ermeni halkı etkilenmiştir.

A. MONDROS ATEŞKES ANTLAŞMASI ÖNCESİ ERMENİ MEZALİMİ

I. Dünya savaşı sonlarında Rusya'da Kerenski Hükümeti Harlamof başkanlığında Ermenilerden M. Babacanyan, Gürcülerden Chengeli ve Türklerden Cafero' tan oluşan bir heyeti Kafkaslara göndererek "Kafkaslar Ötesi Komiserliğini" oluşturur. 15 Kasım 1917'de Rusya "Milletlerin Hakları Bildirisi" yayınlamak Doğu Anadolu'da bir Ermeni devleti kurulmasına izin verir. Bu izin gereği bölgede bir Ermeni Kurulu ve Ermeni kolordusu kurularak başına Ermeni asıllı Rus generali Nazarbeykan getirilir. 1918 yılında Ermeni kolordusu 16 000 asker 3 piyade tümeni, 1 000 kişilik süvari tugayı ve 400 kişilik milis kuvvetine ulaşır (Gül, 1999, 95).

Çarlık Rusya'da meydana gelen Bolşevik isyanı sonrasında Çarlık düzeninin sona ermesi ve Kerenski Hükümeti'nin savaşı sonlandırma isteği doğrultusunda Rus kuvvetleri Doğu Anadolu'dan geri çekilmeye başlamıştır. Bu çekilme sonucunda Osmanlı Devleti Rusya ile 18 Aralık 1917 tarihinde Erzincan'da bir ateşkes antlaşması yapılır. Ancak Rus askerlerinin çekilmesi sonrasında bölgede kalan Ermeni kolordusu bu ateşkesi uymayarak Van, Muş, Hınıs, Erzincan, Erzurum, Bingöl'ü işgal ederek Müslüman halka mezalime başlar. Bir süre sonra Rusya İttifak Devletleri ile 3 Mart 1918 tarihinde Brest-Litovsk Antlaşması'nı yaparak I. Dünya Savaşı'ndan resmen çekilir. Bu anlaşmayla Osmanlı Devleti ile Rusya arasındaki savaş ta sona ermiştir. Kafkaslarda Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan halkından oluşan Maverai-Kafkas Cumhuriyeti kurulur. Fakat bölgedeki Ermeniz mezalimi bir türlü son bulmaz. Osmanlı Devleti bu Maverai-Kafkas temsilcileriyle Trabzon Konferansı gerçekleştirmesine rağmen buradan bir sonuç alınamayınca Tür ordusu ileri harekâtına devam ederek 15 Nisan 1918'de Kars, 15 Mayıs 1918'de Gümrü'nün alınmasıyla 3 Haziran 1918 tarihinde Osmanlı Devleti ile Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan arasında Batum Antlaşması yapılır. Türk ordusu 15 Eylül'de ise Bakü'ye kadarki alana sahip olur. 28 Mayıs 1918 tarihinde Ermenistan tek taraflı devlet olduğu ilan eder ve kısa sonra İngiltere ve diğerleri tarafından kabul edilir (Gül, 1999, 95).

Doğu Anadolu ve Kafkaslardan Rus kuvvetlerinin geri çekilmesi ile Ermeniler ellerindeki bölgeyi Osmanlı Devleti'ne kaybedince daha önceki yerleri geri alabilmek amacıyla artık kanlı mücadelelerine başlarlar. Erzurum'daki 2. Rus Kale Topçu Alay Komutanı Yarbay Tverdohlebov Erzurum'un 1916 yılında Rus birlikleri tarafından alınmasından sonra Ermenilerin ve askeri bir birlikte bulunmayan Ermenilerin, şehre ve civarına girmelerine müsaade edilmediğini belirtir. Planlı bir şekilde yapılan bu düzenlemenin, Erzurum'un, 1. Kolordu Komutanı General Kalkin'in emir komutasında bulunduğu süre zarfında uygulandığını, Rus ihtilalinden sonra tüm engeller kalkınca, Ermeniler, Erzurum ve çevresine geniş dalgalar hâlinde saldırmadıklarını belirtir. O'na göre saldırılarla eş zamanlı olarak istilacıların şehirde ve köylerde ailelere yönelik bireysel yağmalamaları da başlamış, fakat Rus birliklerinin ve Rusların varlığı, Ermenilere, cinayet işleme imkânı tanımamıştır. Bu nedenle Ermeni katliam ve yağmaları gizlice ve ihtiyatlı bir şekilde yapılmıştır. 1917 yılı ilkbaharında çoğunluğu Ermeni askerlerinden oluşan Erzurum İhtilal İcra Komitesi, halkın elindeki silahları bulup el koymak amacıyla Erzurum'da geniş kapsamlı bir arama faaliyeti düzenlemiştir. Ermeni askerleri muharebede zulmetmeye ve işkence yapmaya özellikle çaba sarf ettikleri ifade edilmiştir (Tverdohlebof, 2007, 6).

Ermeniler Türk ve Müslüman halka Erzincan'da büyük bir katliam yapmıştır. Ordu komutanım General Odişelidze'den alınan habere göre bu katliam bir doktor ve müteahhit tarafından organize edilmiş ve 800'den fazla silahlı sivil öldürülmüştür. Öldürülenler kendilerini korumak için karşı koyarlarken yalnızca bir Ermeni ölmüş. Yine aynı müteahhit, sırf eğlence olsun diye bir binadan Türklerin teker teker çıkmalarını emretmiş. Dışarı çıkanların kafalarını keserek, böylece yaklaşık 80 kadar insanı katletmiş. Erzincan katliamından sonra iyi silahlanmış kaçak Ermeniler ve Ermeni birlikleri Erzurum'a doğru geri çekilmeye başlamışlar. Onlarla birlikte lojistik destek hatlarında, Kürtlerin saldırılarından korumak için görevlendirilen Rus topçu subaylarının da toplarıyla birlikte geri çekilmesi gerekmiş. Erzincan'dan Erzurum'a ricat eden Ermeni grupları, yollarının üzerinde önlerine çıkan tüm Müslüman nüfusu katlederler. Lojistik destek hatlarından çekilen, muharebe teçizatına dâhil toplar üstü kapalı at arabalarında nakledilir. At arabalarını, işlerini itina ile yapan kiralık, sivil, silahlı Kürtler idare ederler. Erzurum'a yaklaştıkça Ermeni kaçaklar ve askerler mola yerlerinde bu Kürtleri öldürmeye başlar. Katliamlar hayvanî bir vahşetle yapılır. Örneğin Teğmen Mzivani Erzurum Garnizonu topçu subayları toplantısında, ağır yaralı ve yerde can çekişmekte olan bir Kürt'e bir Ermeni askeri koşarak yaklaştığını ve ağzına bir sopa sokmaya çalıştığını, dişleri sıkılı vaziyette ölmek üzere olan adamın ağzına sopayı sokamayınca üstündeki elbiseleri çıkardığını, ölmekte olan adamın çıplak karnına çizmesinin demir ökçeli topuklarıyla vurmaya başladığına tanık olmuştur (Tverdohlebof, 2007, 7-9).

Bu süreçte Erzurum'da ilk büyük çaplı katliam girişimi 7 Şubat'ta başlamıştır. Topçu alayının askerleri 270 kadar Türk'ü sokaklardan zorla toplamışlar. Bunları gasp etmişler ve niyetlerini açıkça belli ederek kışla içerisindeki banyoya kilitlemişler. 6 Şubat'ı 27 Şubat'a bağlayan gece Ermeniler, Rus subaylarını atlatıp Erzurum'da katliam ve insanlık kıyımı yapmıştır. Erzurum'da o gece öldürülen Müslümanların sayısı 3 000'e yakın olduğu belirtilmiştir. Erzurum 2. Kale Topçu Alayı'nın teşkil edildiği günden, Erzurum'un 12 Mart 1918 tarihinde Türk birlikleri tarafından alınmasına kadar geçen sürede Ermeni katliamları peyder pey devam etmiştir. Rus Ordu Komutanı, Türk Ordu Komutanı Vehip Paşa'yı şifreli telgrafla bilgilendirmiştir. Telgrafta Türk birliklerine Erzincan'ı almalarını, Ruslar tarafından savaş hukuku gereği işgal edilen topraklarda Rus birlikleriyle temas sağlanıncaya kadar ilerlemeleri emrini vermesi gerektiğini, Ermenilerin bu bölgelerde sivil Türk halka vahşet ve katliam uyguladığını iletmiştir. Burada Ermenilerin yaptığı mezalimle ilgili bir başka hadise "...Büyük çukurlar açılmış ve zavallı Türkler, bu çukurların başına götürülerek, hayvanlar gibi boğazlanmışlar ve çukurlara doldurulmuşlardır. Çukura atılan cesetleri sayan bir erin yetmiş kişi oldu, on kişi daha alır, kes deyince on kişiyi daha kesip çukura atarlar ve üzerlerini toprakla örterlermiş..." anlatılır. Yarbay Griyaznof da 11 Mart 1918 tarihinde bir cami avlusu dolu cesetle karşılaştığını belirtmektedir. Bu kişilerin belgelerinden Ermenilerin bölgede Müslüman halka çok büyük şekilde eziyet ettikleri ortadadır (Tverdohlebof, 2007, 7-8, 10, 21).

I. Dünya Savaşı esnasında Ermeniler, Kafkasya'daki gönüllü alaylarıyla Rus ordusunun öncü kuvvetleri olarak harekete geçmişlerdir. Selmas ve çevresindeki Ermeniler, Antranik Ozanyan komutasında Ruslarla birlikte savaşmıştır. Antranik, 2 Mart 1918'de Rus generali üniformasıyla Erzurum'a gelerek Erzurum Merkez Komutanlığı görevini Albay Morel'den devralmıştır. Antranik burada büyük tahribat ve katliam yaptıktan sonra Kafkasya'ya kaçarak Karabağ, Zengezur ve çevresinde Ermenileri Türklere karşı teşkilâtlandırmıştır. Antranik Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra çetesini dağıtarak 15 Mayıs 1919'da Paris'e gitmiştir. Londra, Paris ve New York'ta dolaşarak Türk topraklarında büyük Ermenistan'ın kurulması için destek aramıştır. Yaptığı katliamları Türklerin üzerine atarak Türklerin Ermenileri katlettiği propagandası yapmıştır. Erivan Ermeni Hükümeti 28 Mayıs'ta Van, Bitlis, Harput, Diyarbakır, Sivas, Erzurum ve Trabzon'un da içerisinde olduğu Büyük Ermenistan Cumhuriyeti'nin kuruluşunu ilan etmiştir (Selvi, 2003, 459-473).

B. MONDROS ATEŞKES ANTLAŞMASI SONRASI ERMENİ MEZALİMİ

Osmanlı Devleti İtilaf Devletleri ile 30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Ateşkes Antlaşması imzalayarak I. Dünya Savaşı'na son vermiştir. Antlaşmanın 24 Maddesi (Doğu Anadolu'da yer alan Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Sivas, Harput'u içeren altı vilayette Ermenilerin çoğunlukta olduğu öne sürülerek buralarda bir kargaşalık meydana geldiğinde derhal işgal edilebilmesini içermektedir (Tansel, 1991, C II, 222-224). Doğu Anadolu'da bir Ermeni devleti kurulabilmesi için monte edilmiştir. Ateşkes antlaşmasını imzalayınca bölgeden Türk ordusu (9. Ordu) I. Dünya Savaşı önceki sınırlarına (1887 sınırı) geri çekilir. 3 Mart 1918 tarihinde Rusya ile Osmanlı Devleti arasında I. Dünya Savaşını sona erdiren Brest- Litovsk Anlaşması gereğince Kars, Ardahan ve Batum illerinde halk oylaması yapılmış ve buralar Türkiye'ye katılmıştır. Ancak ateşkes ile Üç İl'de Türkiye'nin kısa süren egemenliği sona ermiştir. İtilaf Devletleri'nin baskıları sonucu, 9. Ordu, Gürcü ve Ermenilere ait topraklardan çekilir. Buralar Gürcistan'a ve Ermenistan'a bırakılır. Türk birlikleri, Kars'ta Selim, Susuz ve Digor'u boşaltır. Digor bir yıl kadar Kars Şura Hükümeti'nce yönetildikten sonra, 13 Nisan 1921'de Ermenilerce işgal edilir (Tansel, 1991, C.I, 38-41,50-54).

Mondros Ateşkes Antlaşması sonrasında İngiliz Savaş gemileri Batum'a gelir. Kafkas Ordusu'ndan 1301-1309 (1885-1893) doğumlularda terhis edilir. 9. Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa, Kars'tan Harbiye Bakanlığı'na Gönderdiği telgrafta, İngilizlerin Batum'da Türk ordusuna ait silahlara el koyup bunları Ermenilere dağıttığını bildirir (Sarıhan, 1993, 48, 77,84). Batum'da İngilizlerin Türk erleri öldürdüğünü, Rumlardan ve Ermenilerden kurulmuş milislerin, Türk subayların evini basarak eşyayı yağma etkilerini iletir, ayrıca Batum'daki İngiliz kumandanlığına kesin emirler verilmesi için girişimde bulunulmasını ister. İngilizlerin böyle hareketleri karşısında ne yapılacağına ilişkin bir talimat olmadığı için onların keyfine uyulduğunu, bunun ise şeref ve haysiyetle bağdaşmadığını belirtir. İğdir'da Müslüman halka Ermenilerin yapmakta oldukları zulmün önlenmesi için İtilaf Hükümetlerine başvurulmasını ister (Stanford Shaw, Ezel Shaw, 2000, 392-393).

Osmanlı Devleti Kafkasları İngilizlerin işgal ederek büyük bir Ermeni devleti kurma projesini bildiği için bölgede Kuzey Kafkasya, Acara Şura Hükümeti, Kafkas Geçici Hükümeti ve Nahçıvan Şura Hükümetleri gibi küçük devletlerin kurulmasına vesile olmuştur (Tansel, 1991, C.II, 226-227). İşte bu sırada Türk ordusunun bölgeden çekilmesiyle Ermeniler boşluktan yararlanarak Müslüman halka karşı kıyımaya yeniden başlamıştır (McCarthy, 1995, 243). Bu daha çok tohumluk istemek, vergi toplamak gibi nedensiz

bahanelerle gerçekleştirilmiştir ve bütün bunlar Avrupalılarca Türkler tarafından yapılmış gibi gösterilmiştir. Osmanlı Devleti'nin 1918 hesaplarına göre Ermeniler bölgede en az 250 Müslüman köyü yok etmiştir (Gül, 1999, 94).

Güney-Batı Kafkas Geçici Hükümeti, 1 738 478 kişinin yaşadığı topraklar üzerinde Kars'ta yapılan iki kongreden sonra 1 Ocak'ta kurulmuş, 18 Ocak'ta yapılan 3. Büyük Şura Kongresi'nde de anayasası, bayrağı tespit edilmiştir. 30 Kasım'da açılan Kars Kongresi görüşmelerini tamamlamıştır. Kongre 60 kişiyle açılıp 70 kişiyle kapanmış ve kongrede Kars İslam Şurası'nın kurulmasını kararlaştırılmıştır (Sonyel, 1991, 22-25). Kongrede Cihangiroğlu İbrahim Bey Başkanlığında 12 kişilik Şura ile merkez temsilcileri seçilmiştir. Kongre, İngilizlerin Türk ordusundan teslim almakta olduğu silahları ele geçirerek bir Milli Şura Ordusu kurmaya, anavataına bağlı kalmaya da karar vermiştir. İngilizlerin Karadeniz Ordusu Başkumandanı Milne'nin raporunda Kars İslam Hükümeti'nin İngilizlerle iyi geçindiği fakat Ermenilerin bölgeye dönmesini istemediklerini ve Ermenileri Kars'a sokmak için kuvvet kullanmaları gerektiğini öne sürmektedir (Sarıhan, 1993, 120).

Ermenilerin gönderdiği bir Türk Kurulu, Şura Hükümeti'nin teslimini istemek üzere Oltu'ya gelir. Hükümet, Dr. Esat, Ardahan Mutasarrıfı İbrahim, Göleli Beyaz ve Soroz İsmail Ağa'dan meydana gelen kurul üyelerini tutuklayarak savunma tedbirlerini arttırır (Önal, 1968, .57). 25 Mayıs'ta yeniden öngörülen Şura Hükümeti, İngilizlerin ve Ermenilerin bu konuda önceki isteklerini de ret eder. Bunun üzerine İngilizler Kars'ı işgal ederek Güney- Batı Kafkas Geçici Hükümeti'ne son verir. Hükümet üyeleri Malta'ya sürülmek üzere tutuklanır. İngiliz generali Thompson, Kars'ta yayımladığı bildiri de dün tutuklandıkları Şura Hükümeti üyelerini karışıklık çıkarmakla suçlar. İdarenin İngiliz Kumandanlığında olduğunu bildirir. Güney-Batı Kafkas Geçici Hükümeti, ilan edildiği 18 Ocak'tan beri İngilizler tarafından da tanınıyordu. Bir hafta sonra Ahıska ve Ardahan'ı Gürcüler, Kars ve Kağızman livalarını Ermeniler işgal etmişlerdir. İngilizler tarafından Kars'ın Ermenilere devri tamamlanmadan 12 Nisan'da dağıtılan Güney-Batı Kafkas Geçici Hükümeti yerine Meşhedi Samed Ağa başkanlığında 6 Türk, 1 Rum, 1 Malakan'dan meydana gelen kukla bir hükümet kurulur. Bu sırada Kars'ta Ermeni nüfusu % 25 iken Müslüman nüfusu % 50'den daha fazladır (McCarthy, 1995, 245). 13 Nisan'dan 3 gün sonra Ermeni generali Osebyan askerleriyle beraber Kars'a gelmesiyle yönetim Taşnakçı Garganof'un eline geçmiş, böylece Osebyan, Garganof ve Marzmanof'un eşkıyaları bölgede Müslüman halka karşı mezalim yapmaya başlamıştır; Örneğin hemen Milli Şura askerlerinden 100 kişi ve Paslı Köyünden Molla Mehmet Türkiye ile haberleştiği için öldürülür (BOA,19 R. 1333 -6. III. 1915-,HR. SYS. 2878/1, Belge No: 2).

Bu mezalimler yaşanırken İngiltere'nin bölgede bulunan kuvvet komutanı Albay Rawlinson Tiflis'ten Zivin'e çekmiş olduğu "İnsanlık adına gereken odur ki, Ermeniler, Müslüman halka kendi başlarına egemen durumda bırakılmamalıdır; çünkü Ermenilerin birlikleri disiplinsiz oldukları ve etkin bir denetimden yoksun buldukları için, sürekli olarak, vahşet eylemleri işlenmektedir ve bunlardan dolayı da bizler (Kars'ı Ermenilere vermiş olan İngilizler) işin sonunda pek haklı olarak vicdanen sorumlu sayılmak durumundayız"(McCarthy, 1995, 249) telgrafta böylece Ermenilerin Müslüman halka yapmış olduğu mezalimleri ve bunların sorumluluğunun da İngilizlerde olduğunu, bu hatadan bir an önce geri dönülmesi gerektiğini belirtmiştir (Dunn, 1956, 309).

Ermenilerin bölgede yaptıkları mezalimin boyutu öylesine artmış ve insanlık dışı bir hal almıştır ki, en büyük müttefikleri İngilizlerce Ermenistan ve Bakü'de Türklere karşı giriştikleri kıyım eylemlerinden dolayı uyarılmış ve Ermeniler böyle kıyımlara devam ederse dünyanın desteğini yitireceklerini ifade edilmiştir. Dışişleri Bakanlığında Paris'te Lord Derby'ye gönderilen 27 Temmuz 1918 tarihli yazısında "Majeste Kralın Hükümeti, Ermeni askerlerin hem asıl Ermenistan'da Türk ilerlemesi önünde geriye sürülmeden önce hem de Tatarların kurban gittiği, Bakü dolaylarında yaptıkları kıyımlara ilişkin ardı ardına gelen bildirimlerden büyük rahatsızlık duymaktadır."(McCarthy, 1995, 244) mesajının Bogos Nubar Paşa'ya iletilmesini istemiştir. Bu ifadelerden de Ermenilerin Türklere yaptıkları bir kez daha teyit edilmektedir (TBMM Zabıt Ceridesi, 1336).

1919 yılı ilk aylarında sadece Rus ordusu ve Ermenilerin baskılarından Van'ı terk ederek Burdur'a yerleşen yaklaşık 6 000 Vanlı zor durumda kalmıştır. Patrikhane ve Batının baskısı ile mütareke sonrasında göç nedeniyle divaniharp kurulmuş ve birçok kişi yargılanmıştır (Süslü, 1990, 152). Kars bölgesinde görev yapan Amerikalı W. E. D. Allen'in raporunda "Geçici Hükümeti oluşturan kişilerin aile mensupları ile birlikte, Türk toplumu, disiplini bozuk Ermeni birliklerin elinde, eziyetlere kurban edildi ve Kars yaylasındaki Türk köylerinde pek çok aşırılık eylemi işlendi." demektedir McCarthy, 1995, 497-498). 1919 Nisan ayında dahi İngilizler ayrılmadan Ermeni Karç Murat çetesi 7 Müslümanı öldürmesi ile soruşturma başlatılır ve suçlu bulunsa da bu gıyabi olmuştur. 1919 Haziranında Ermeni ordusu Müslüman köylere saldırmaya ve mezalimlerine başlamıştır (McCarthy, 1995, 247-250).

C. MİLLİ MÜCADELE'DE DOĞU ANADOLU'DA ERMENİ MESELESİ

I. Dünya Savaşı'nda İtilaf Devletleri arasında 1916 yılında imzalanan Sykes-Picot Paylaşım Planı'nda 1917 yılında Bolşevik İhtilali sonrasında Rusya'nın savaştan çekilmesi ile bir aksaklık meydana gelmiştir. ABD I. Dünya Savaşı'na İtilaf Devletlerin yanında girmiş ve savaş da kazanılmıştır. İşte burada bir mesele ortaya çıkmıştır. Mesele ABD'nin paylaşım planı içerisinde yer almamasıdır. İngiltere ve Fransa petrol bölgelerini kendilerine ayırmasına karşın ABD'ye neresi verilmeliydi. Kafkaslarda da Bolşevik tehlikesine karşı birçok küçük devlet kurdurmak ve tampon oluşturmak gerekmekteydi ki, bunlardan biri Ermenistan idi. Daha sonra güney ve kuzey Ermenistan devletleri birleştirilerek Anadolu'da büyük Ermenistan devletini bir büyük devletin mandası altında kurmaktı. Bu büyük devlet olarak ta öncelikle paylaşımından pay almayan ABD olmalıydı.

Mondros Ateşkes Antlaşması sonrasında İtilaf Devletleri 18 Ocak 1919 tarihinde Paris Konferansı düzenleyerek Osmanlı Devleti'nin paylaşımını gerçekleştirmeye çalışmışlardır. Burada İngiltere, Fransa, ABD, İtalya temsilcilerinden meydana gelen Yüksek Konsey, Ermenistan, Suriye, Irak, Filistin, Arabistan ve Kürdistan'ın Türkiye'den ayrılması ve himaye sisteminin kabulü kararlaştırılır (Sonyel, 1991, 22-26). İngiliz Başbakanı Lloyd George, Yakın Doğu'da İngiliz askerlerinin terhis edildiğini söyleyerek İstanbul'la Ermenistan mandasını üzerine almasını ABD'ye resmen önerir (Tansel, 1991, C.I, 154-156). Daha sonra Amerikan Dışişleri Bakanı Hughes bütün Ermenistan'ın askeri işgal altına alınmasını isteyerek Ermenilere verilmek üzere 50 bin silaha, Ermenilerin dönmesi için 60 000 kişilik bir yabancı kuvvete, kurulacak Ermeni hükümetini korumak için de 30 000 kişiye ihtiyaç olduğunu söyler. Amerikan Generali Harbord da Ermeni mandası konusunun incelenmesini önerir ve bu öneri sonrasında kendisi bu göreve 5 Temmuz'da atanır. General Harbord başkanlığındaki Amerikan inceleme kurulu bir General, beş Albay, bir de Fransız irtibat subayından oluşur (Stanford Shaw, Ezel Shaw, 2000, 395-397). General Haksel ise ABD, İngiltere, Fransa ve İtalya'nın kendisine verdiği yetkileri üzerinde toplayarak Amerikan Yardım Örgütü Orta Doğu Yardım Komitesi temsilciliğine atanır ve böylece Haksel Ermenilere yapılan yardımı kontrol ederek Ermenistan'ın siyasal kaderinin saptanmasında danışmanlık yapacaktır. Görüldüğü gibi Osmanlı Devleti kendi inisiyatifi dışında başka devletlerce resmen bir başka ülkeye teklif edilerek Ermeni devletinin kurulmasının yanında korunması ve yaşatılması için her türlü tedbir alınmaya çalışılmaktadır (Sarıhan, 1993, C.I, 113-114).

Türkiye, Rusya, İran, Mısır, Suriye, Avrupa ve Amerika Ermenileri temsilcilerinden meydana gelen Ermeni Birliği Kongresi toplanır. Altı kişilik temsilciler kurulunun başkanlığına Bogos Nubar Paşa getirilir (Sarıhan, 1993, C.I, 127-129). Bogos Nubar Paşa İtilaf Devletleri'ne başvurarak İtilaf Devletleri ve Milletleri Cemiyeti'nin himayesinde bağımsız bir Ermenistan kurulmasını ister. A. Aharonyan ve Nubar Paşa Ermeni meselesi konusunda Paris Barış Konferansı'nda 26 Şubat'ta ileri sürdükleri tezde Çukurova, Kars, Erzurum, Bitlis, Van, Diyarbakır, Harput, Sivas, Ardahan'la Trabzon'un bir kısmının Ermenistan'a bırakılarak 20 yıl süreyle büyük bir devletin himayesi altında Büyük Ermenistan kurulması istenir (Sonyel, 1973, 21-22; Tansel, 1991, C.I, 121-122).

Paris Barış Konferansı Yüksek Konseyi, Ermeni mandası konusunda Cemiyet-i Akvam'a verilecek metnini hazırlar. Buna göre Ermenistan bütçesi İngiltere, Fransa, İtalya ve Japonya'nın vereceği avanslarla sağlanacaktır. ABD'nin de buna katılması rica edilecektir (Jaeschke, , 1970, 100).

Amerika Ermenilere sahip çıkabilmek amacıyla 1919 yılında Anadolu'ya bir heyet daha gönderme kararı almıştır. Yüzbaşı Emory Niles ile Bay Arthur Sutherland ABD Hükümeti adına Doğu Anadolu'daki durumu yerinde görerek, araştırarak ve ABD'ye rapor edecektir (Gül, 1999, 91). Bunların hazırlayacağı rapor ABD'nin ACNRE (American Committee for Near East Relief) vakfının bölgeye yapacağı yardım için temel alınacaktır. Amiral Bristol'a istihbarat veren Teğmen Dunn, Niles ve Sutherland Anadolu'nun her tarafını dolaşmış ve her şeyi yerinde görerek tespit etmiştir. Bu kişilerin görevleri Anadolu'da yardım bekleyen Hıristiyanların tespit edilmesi olmasına karşın onlar ne gördülerse Hıristiyan, Müslüman ayrımı yapmadan hepsini rapor etmişlerdir. Buna göre yardım bekleyenlerin çoğunu Müslümanlar oluşturmakta, ayrıca Müslümanların çektikleri acı ve çile de yer almaktaydı. Özellikle Bitlis ve Van bölgelerinde Rusların geri çekilmesi sonrasında Türk ordusunun bölgeye ilerlemesi ile Ermeniler Müslümanlara ait her şeyi yakıp yıktıkları, ırzlarına ilistikleri, insanları kıyımdan geçirdikleri, korkunç derecede vahşette bulduklarını ve sadece ayakta kalan mahallelerin Ermenilere ait olduklarını tespit ettiklerini belirtmişlerdir (McCarthy, 1995, 267-270).

Niles ve Sutherland Erzurum bölgesindeki teftişi sonrasında ise bölgede çok daha fazla bir Ermeni vahşeti yaşandığı, halkın çok zor durumda bulunduğu ve halkın Ermenilere kinle dolu oldukları görülmüştür. Burada evlerin üçte ikisi yıkılmış, halkın da çoğu öldürülmüştür, artık eski nüfusun üçte biri ile dördte biri kazalarda anca kalmıştır. Buna göre Ermenilerin artık bu yörede yaşamlarının mümkün olmadığı, buradaki durumun Van ve Bitlis'ten çok daha vahim olduğundan bir an önce başka yörelere göç

etmeleri gerektiği belirtilmiştir. Yine gözlemciler bölgeye Ermenistan bölgesinden çok sayıda Müslüman'ın akın ettiğini ve bunların oralardaki mezalimden dolayı yurtlarını terk ettiklerini, birçoğunun yollarda hayatını kaybettiğini, kaybetmeyenlerin ise coğrafi, kış ve hayat şartlarından dolayı çok zor durumda olduklarını kaydetmişlerdir. Göçmenlerden elde ettikleri bilgiye göre en fazla mezalimin Doğubayazıt'ta gerçekleştirilmiştir. Bu durum aynen Erzurum'daki ABD subayı Albay Rawlinson tarafından da doğrulanmıştır (McCarthy,1995, 269-271).

Niles ve Sutherland Trabzon'dan Bitlis'e kadarki bölgede Ermeniler, diğer bölgelerde Türklerin Ermenilere karşı işlemiş bulunduğu suçların ve azgınlıkların tümünü Türklere karşı işlemiş olduklarını belirtirler. Onlar başlangıçta Türklerin kendilerine anlattıklarına inanmak istememişler, fakat tüm anlatılanların birbirleri ile örtüşmesi ve incelemeler sonunda elde edilen kanıtlara göre; birinci olarak, Ermenilerin Müslümanları çok geniş ölçüde ve zulmün çeşitli inceliklerini uygulayarak kıyımdan geçirmiş oldukları konusunda; ikinci olarak, kentlere ve köylere getirilen yıkımın sorumluluğunun Ermenilere ait olduğu kanaatine ulaşmışlardır (Sarıhan, 1994, 2).

ABD'nin İstanbul Yüksek Komiseri Amiral Bristol'un raporunda "Bütün Türkiye için bir manda gerekir. Amerika, İtilaf Devletleri'nin elinde bir araç olmakla büyük bir tehlikeye doğru koşmaktadır, Ermenistan için mandaterlik kabul ederse, Türkiye'nin İtilaf Devletleri'nin arasında paylaşılmasında boyun eğmek durumunda kalacaktır. İngilizler Kürtleri kullanarak milliyetçi akınını bozmak istiyorlar. Türklere Ermenilere karşı bir hareket olduğu da İngiliz propagandasıdır. Kafkasya'ya asker gönderirsek hem Türklerin hem Kürtlerin düşmanlığını çekeriz, dünyanın bu bölgesindeki etkimizi de kaybederiz." diyerek Amerika'nın Kafkasya'ya asker göndermesine karşı çıkmaktadır (Avans, 1972, 177; Duru, 1978, 48).

İtilaf Devletleri'nin paylaşım projelerinin uygulamaya geçirilmesinden kısa bir süre sonra yine beklenmedik bir hadise gerçekleşir. Bu hadise Mustafa Kemal'in önderliğinde bir avuç milliyetçi ve vatanperverin ülkesini kurtarmak amacıyla Milli Mücadeleyi başlatmasıdır. Öncelikle Doğu Anadolu'nun Ermenilere verilemeyeceği ve asla Ermeni yurdu olamayacağına gösterilmesi için düzenlenen Erzurum Kongresi bunun ispatıdır (Goloğlu, 1968, 99). Kongre İstanbul'daki parti ve derneklere birer telgraf çekerek bugün çıkan ajansta, parti ve dernek temsilcilerinin Ermeni sınırına ilişkin Amerikan Kurulu'na vaat de bulunduğu yolundaki habere değinerek, kongre kararları belli olmadan, Amerikan kurulu ile Ermeni sınırına ilişkin görüşme yapılmaması istenmiştir. Yine Vilayat-ı Şarkiye Mudafa-i Hukuk Cemiyeti İstanbul'da da kurulmuş ve derneğin başına Mahmut Nedim Bey getirilmiştir. Buna göre ülkenin paylaşımı alenen yapılmaya çalışıldığı ve halkın bunu kabullenmediği ortaya çıkmaktadır (Karabekir, 1986, 100).

Vilayat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti Erzurum Şubesi bir bildiri yayımlayarak bölgede Ermeni nüfusunun hiçbir zaman yüzde 15'i geçmediğini, buraların "Türk ve Kürtlerin" ortak yurdu olduğunu açıklamıştır. Böylece Ermenilerin Kürtlerle beraber olmadığı ve olamayacağı, Türklere Kürtlerin beraberce mücadele ettikleri gösterilmiştir. Mustafa Kemal, Sivas'ta, Türk, Kürt ve Arap şeyhleri ile Ermeni Devleti kurulmasına karşı bir toplantı yapmıştır. Böylece yeni bir organizasyon peşinde olan Mustafa Kemal, Kuvayı İslamiye adında bir örgüt kurmuştur. Örgüt, Kürtlerden, Araplardan ve Mardin yöresindeki aşiretlerden oluşuyor, bunları Türk subayları idare edecekler ve başkomutanı da Mustafa Kemal olacaktır (Sarıhan, 1994, 88).

25 Eylül 1919 günü Erzurum'da Mustafa Kemal'le görüşmüş ve incelemelerinden sonra Erivan'a geçen Amerikalı General Harbord Hükümet yetkililerine "Delegenizi Paris'e göndererek hala Türk düşmanlığını körükleyeceğinize Erzurum'a göndererek Türklerle anlaşın ve dost olmaya çalışın. Sizi Türk dostluğundan ve Türk alicenaplığından başka kurtarabilecek hiçbir kuvvet yoktur." diyerek ileri görüşlülüğüyle barıştan sonra Türkiye'ye muhtaç olduğu ve dost olması gerektiği gerçeğini dile getirmiştir (Karabekir, 1986, 70; Tansel, 1991, C.II, 233). İstanbul'dan Paris'e gitmekte olan General Harbord'un raporunda "Halk, Amerikan mandasını istiyor. Böyle bir görevi bencillikten uzak, uluslararası bir görev duygusu olan ve çıkar gözetmeyen bir millet üzerine alabilir (Sonyel, 1973, 4). Ermenistan mandasını kabul edecek devlet, Anadolu, Rumeli, İstanbul ve Kafkasları da mandası altına almalıdır." demektedir. Raporda, mandanın aleyhinde ve lehindeki kanıtlar sıralanmış ancak kesin bir görüş belirtilmemiştir. Harbord 24 Ekim'de Paris'e dönmüştür (Bıyıkoğlu, 1959, C.I, 4; Erol, 1972, 101).

Erzurum ve Sivas kongrelerinde kesin olarak ABD mandası ret edilince ABD'nin Anadolu Türklerden beklediği ümit sona ermekteydi, bundan sonra sadece Ermeni mandası ile Anadolu'ya sahip çıkabilirdi. Bunun için de hemen heyetler göndererek çalışmalar başlatılmıştır (Şimşir, 1973, 242). Fakat 1920 yazında bu macerası da sona erecektir (Selek, 2000, 300-310). Dışişleri Bakanlığı görevlilerinden Kidson'un Paris'te bulunan Crow'e yazısında Ermenileri silahlandırmanın sakıncalı olacağı, Müslüman komşularını kesebilecekleri, Büyük Ermenistan'ı gerçekleştirmenin mümkün olmadığı belirttikten sonra Doğu illerinde Kürt ve Ermeni mandalarını kurmak için askeri kuvvete ihtiyaç olduğu ve elerinde yeteri kadar kuvvetin

olmadığı nedeniyle ayaklarının yorganlarına göre uzatılarak Kürtleri kullanmalarının çıkarları gereği olacağını söyler (Meram, 1969, 228; Ulubelen, 1970, 216).

Manda deyince hemen İstanbul ve Ermenistan mandası konusu gündeme gelmekteydi ki, her ikisi de Amerika'ya bırakılmıştı. Ne var ki Erzurum ve Sivas kongrelerinde Amerikan mandası kesin olarak ret edilince geriye sadece Ermenistan Mandası kalmıştı. İtalya, Fransa ve İngiltere Ermenistan'ın mandaterliğini mali yükümlülüğünün çok olmasından dolayı kabul etmek istememekteydi. Hatta Lloyd George'un 19 Ağustos 1919 tarihli söylevinde İngiltere'nin Kafkasya'da bulunan askeri gücünün senelik giderinin 30 milyon İngiliz Paund olduğu ve bu rakamın İngiltere'ye büyük bir yük getirdiğinden bahsetmiştir. Yine Lloyd George Türkiye ile barışın bir türlü imzalanamamasının nedeninin Amerika'nın mandaterlikle ilgili tavrını netleştirememesinden kaynaklandığını ifade etmiştir. Yine George "hiçbir mesele yoktur ki, halli Türkiye meselesinin halli derecesinde İngiltere'yi alakadar etsin. İmparatorluğumuzun geleceği Türkiye meselesinin haline bağlıdır." Yine bir başka konuşmasında George "dünyanın en zengin memleketlerinden biri olan geniş bir araziye Türklerin elinden kurtardıklarını" demekle beraber, Ermenistan'ı bırakıp gitmelerinin nedenini giderlerini kısmak olduğu ve İngiltere'nin bütün dünyada zabıta görevi göremeyeceğini ifade etmektedir ki, bunun en büyük nedeninin bölgenin zengin olmamasından kaynaklandığını herkes bilmekteydi." (Öztoprak, 1989, 40).

Kars'taki ABD Komiseri Edgard Fox Kars bölgesindeki kargaşalıklar ile ilgili "Amiral Bristol, U.S. Navy. İstanbul. Kars'taki bütün Amerikalılar huzur içinde yaşamaktadırlar. Türk Ordusu onlardan itibarı ve saygıyı esirgememektedir (Cebesoy, 1955, 83; Uluğ, 1971, 132). Teşkilatlanmamıza, geçmişte olduğu gibi devam edebilmekteyiz. Türk askerleri çok disiplinlidir ve katliam vukua gelmemiştir. Kars ve Havalisi Bölge Komutanı" ifadesini kullanarak Türk ordusu ve halkının hiçbir vebali olmadığını açığa çıkarmaktadır (Hocaoğlu, 1976, 94; Schlicklin, 1986, 72).

25 Ocak'ta Ardahan Kaymakamı Kadimof ve Marzmanof'un bildirisi: "Her taraftan Çıldır halkı üzerine asker yürütüleceği ve bu birliklerin varışın da, karşılıklarına tuz ve ekmek çıkarıp boyun eğerek teslim olmak gerektiğini, eğer teslim olmazlar ise, Erivan ili Müslümanlarına ve Göle halkına yapılanlardan daha şiddetli cezalara uğrayacakları" yer almaktadır. Ayrıca 1 Nisan 1920 den sonra Osebyan ve Garganof'un emirleriyle Sebave Mevzerist atlı çeteler, Sabo Murat, Çavuş Nazik, Hacı Bab gibi çete başları ve Sarıkamış Jandarma Komutanı Kör Arşak Hayrabet tarafından Müslüman köyleri basıp kıyımdan geçirmeye başlamıştır (Kırzioğlu, 1970, 97-104).

Paris Barış Konferansının üzerinden bir yıl geçmiş ve bu sırada Anadolu'da bir Milli Mücadele başlatılmıştır. Bu savaşın önce teori kısmı tamamlandıktan sonra aksiyon evresi uygulanır. Meclis-i Mebusan'ın aldığı Misak-ı Milli kararı Anadolu'daki milliyetçilerin oldukça güçlendiğinin bir kanıtını teşkil ettiği için derhal İstanbul işgal edilmiş ve Meclis dağıtılarak önemli devlet adamları Malta adasına sürgüne gönderilmiştir. Bunun üzerine Ankara'da ivedilikle açılan TBMM inisiyatifi üzerine almıştır (Baytok, 1970, 113). 10 Nisan tarihinde San Remo'da İtilaf Devletleri toplanarak barış görüşmelerine başlamışlardır. Wilson İtilaf Devletleri'ne Ermenistan'ın sınırları Ermeni ulusunun isteklerini bütünüyle yerine getirecek bir biçimde olması ve Trabzon'un da Ermenistan'a verilmesi ile ilgili bir nota göndermiştir. Barış metninin hazırlandığı San Remo görüşmeleri sırasında Mr. Vansittard'nın Curzon'a gönderdiği yazıda "Erzurum yeni kurulacak Ermeni devletinin başkenti olacaktır (Sarıhan, 1994, C.II, 11-12). Anadolu'da dağılmış 500 000 Ermeni'yle Amerika, İran, İstanbul'daki Ermeniler, 1,5 milyon Ermeni'yle birleşip büyük Ermenistan Krallığı'nı oluşturacaktır. En büyük zorluk, Ermenistan'ın hiçbir yerinde Ermenilerin çoğunlukta olmamalarıdır (Tansel, 1991, C.III, 145-148). Dünya'nın dört bir tarafından birkaç yüz bin Ermeni, işlerini ve yerlerini bırakıp buralara gelirler mi? Bu yerleri Yüz milyarlar sarf edip onarmak gerekir. Hepsinden önemlisi, burada yaşayan enerjik bir Türk toplumu ile savaşmaları gerekir. Ermenilerin böyle bir savaş konusunda kendilerine güvenleri yoktur (Sözylemezoğlu, 1939, 209). Bu sorun, çok zor olarak ancak Amerika ve Milletler Cemiyeti'nce çözülebilir." görüşünü bildirmiştir (Sarıhan, 1993, C.I, 232-233). İtilaf Devletleri'nin temsilcileri, Ermeni temsilcisi Ahorian'ı dinlerler ve Ahorian Erzurum'u ister, bu teklife Fransızların taraf olmasına karşın İngilizler teklifi İtilaf Devletleri'nin Türkiye üzerinde ortak çıkarları olduğunu belirterek ret etmiştir (Ulubelen, 1970, 243). İngiliz Yüksek komiseri Calthorpe Londra'ya Büyük Ermenistan sözünün milli eylem ateşini alevlendirdiğini, Kürtlerle Türkleri kenetlediğini, Ermenistan-Türkiye sınırında durumun ciddileştiğini, 10 bin dolayında Kürdün Ermenilere karşı ayaklanma durumunda olduğu ve şayet tedbirler alınmadan Hıristiyanlar lehine Müslümanlar aleyhine barış şartları açıklanacak olursa çok tehlikeli sonuçlar yaratacağını belirtir (Ulubelen, 1970, 203).

ABD'de siyasi kanattan Cumhuriyetçiler Türkiye'ye asker göndermek için mutlaka senatonun kararı gerekir derken, Demokratlar farklı düşüncüler ve bu nedenle bir fikir birliği oluşamaz. Yine New York Herald başta olmak üzere Amerikan gazetelerine göre İngiltere ve Fransa Suriye ve Irak'ı alırken ABD'ye

fakir olan Ermenistan'ı bırakmıştır denmektedir. Bu nedenle paylaşımında bir haksızlıktan söz edilmektedir. ABD İstanbul eski Büyükelçisi Morgenthau'nun Wilson'a sunduğu raporda mandanın tek olmaması gerektiği ve Anadolu'nun üçe ayrılması (İstanbul, Türklerle meskun Anadolu ve Ermenistan) ile üç eşit mandaya ayrılmasından söz etmektedir (Sonyel, 1973, 159-162).

İtilaf Devletleri, ABD'den Ermeni mandası kabul edip etmeyeceğini sormuştur. Morning Post gazetesinin 2 ve 4 Aralık tarihli sayılarında Wilson'un Ermenistan için para harcayamayacağı ve kuvvet kullanmayacağı, Kongre'den de bu konuda olumsuz cevap alacağı ve bunun ABD adına olamayacağı yazılmakta idi. Ayrıca zaten bağımsız Ermenistan Sevr Barış Antlaşması'nda yer almaktaydı, yani manda olamazdı (Ulubelen, 1970, 271). Yine Londra'da yapılan toplantıda Ermenistan'ın Milletler Cemiyeti'ne üye olamayacağı, Wilson'un önerdiği Trabzon'dan Adana'ya değin geniş bir Ermenistan'ın kurulması benimsendiği, fakat böyle büyük bir Ermenistan'ın korunmasının da çok güç olacağı kararına varıldığı yer almaktaydı (İkdam, 1920). ABD'de "Lindsay, Washington İngiliz Dışişlerine bildiriyor: Amerikan Senatosu, Türkiye mandasını görüşüyor (Selek, 2000, 489-491). Amerika Türkiye'ye 5 yılda 757 milyon dolar verecek. Başlangıçta 59 000 kişilik bir ordu yollanacak, daha sonra bu, 200 000'e çıkarılacak. Ayrıca bütün Türkiye'nin mandası için de görüşmeler yapılıyor." tarzında Amerikan basını Harbord raporunun özetini yayımlamıştır (Meram, 1969, 233; Jaeschke, 1970, 97). Harbord'un ABD kongresine sunduğu raporda Türklerin de Ermeniler kadar acı çektiği, Türk bölgelerinin harap hale getirildiği, Türklerin savaştan en çok % 20'sinin dönebildiği ve Ermenilerin hiçbir bölgede çoğunlukta olmadıkları ve tehlike içinde de olmadıkları, diğer tüm dayatmaların doğru olmadığını belirtmiş ve kongre Nisan 1920 tarihinde Ermenistan'ın mandaterliğini ret etmiştir. Morning Post gazetesinde Lloyd George'un ABD Başkanının manda konusunda zor duruma düşerse mutlaka petrol bölgeleri olan Bakü, Batum ve diğer bölgelerin de mutlaka verilmesini istemektedir (McCarthy, 1995, 267; Çetinkaya, 2000, 398).

ABD başkanı Wilson konuyu senatoya götürmüş Senato 1 Haziran 1920'de 13'e karşı 52 oyla ret kararını alırken bu mandanın ABD ye maddi kazanç getirmeyeceği, aksine külfet getireceği noktasından hareket etmiştir. Wilson 24 Kasım'da Ermenistan sınırlarını çizmeyi kabul ettiğini bildirecektir. ABD'nin bu kararı Ankara'nın doğu politikasını kolaylaştıracaktır (Erol, 1972, 19; Bayur, 1973, 47).

İngiltere Başbakanı L. George parlamentoda yaptığı konuşmada, Ermeni sorununu güçlükler yarattığını şu sözlerle ifade etmiştir: "Nüfusu Ermeni olmayan geniş bir toprak parçasını Ermenilere vermek masraflıdır ve askeri teşkilat gerektirmektedir (Baytok, 1970, 75). İtalya ve Fransa da bizim gibi buradan kaçınıyorlar. Amerika'ya bir kere daha Ermenistan mandasını önereceğiz. Kabul etmezse sorumluluğu ona yükleyip elimizi bu işten çekeceğiz" (Ulubelen, 1970, 349-350). İngilizleri Washington büyükelçisi Gettes, Curzon'a "Amerika Hükümeti, Ermeni mandasını resmen kabul etmiyorsa da sınırları garanti altına alıyor (Sarıhan, 1994, 11-12). Silah, cephane ve her türlü malzemeyi Karadeniz limanlarına boşaltacak. Türklerin yapacağı en ufak bir hareket Amerikalılar tarafından bastırılacak" haberini iletir (Meram, 1969, 235).

Sevr Barış Antlaşması öncesinde İtilaf Devletleri'nce Anadolu'da en önemli mesele olarak manda, Ermenistan mandası, Anadolu direnişi, İzmir, İstanbul ve Boğalar görülmekteydi. Azınlıklar meselesi İtilaf Devletleri'nin Osmanlı Devleti'ni parçalamak için bir araç niteliğini taşımakta, manda konusunda ise en önemli meseleyi Ermenistan oluşturmaktadır (Stanford Shaw, Ezel Shaw, 2000, 423-424). Türkiye'den istedikleri Bitlis, Elazığ, Erzurum, Diyarbakır ve Van bölgesinde 2 500 000 nüfustan 650 000'i Ermeni, 250 000'i diğer Hristiyanları ve geri kalanı ise Müslümanlardan oluştuğundan Anadolu'da Büyük Ermenistan mandası planı zorlaşacaktır (Öztoprak, 1989, 28; Sonyel, 1991, 76-80). Barış Konferansı adına Fransız Başbakanı Millerand imzasıyla hazırlanan, İstanbul delegesi Reşit Bey'e barış anlaşmasının imzalanması için 10 gün süre tanınmıştır (Bayur, 1951, 51). Millerand'ın yazısında, Türklerin 800 000 Ermeni'yi katlettiği, 200 000 Ermeni'yi de sürdürdüğü belirtilmiştir (Tansel, 1991, C.III, 172-177). 10 Ağustos 1920 tarihinde imzalanan Sevr Barış Antlaşması'nda Doğuda Ermenistan Devleti'nin sınırlarını çizme işini ABD'ye bırakılır. Ermenice ve İngilizce çıkan gazetelerde ise Wilson'un çizeceği sınırın artık önem taşımadığı, Adana'ya değin Büyük Ermenistan İmparatorluğu planının da İtilaf Devletleri'nin olumsuz oldukları, TBMM kuvvetlerinin Sevr'i kabul etmediği, bu nedenle ABD Başkanının çizdiği sınırın bir anlamının olmadığı, zira Anadolu'da ABD askerinin bulunmadığı belirtilmeye başlamıştır. Wilson ilkeleri 12.Madde: "Şu anda Türk idaresi altında olan diğer milletlere mensup kişiler güvenli bir yaşam hakkına ve otonom bir gelişme fırsatına sahip olacakları konusunda temin edilmelidirler." Ermeniler daha sonra Sevr Barış Antlaşması ile bir kez daha umutlanmıştır, burada Osmanlı Devleti Ermenistan'ı özgür ve bağımsız olarak tanımakta ve sınır tespitini de Wilson'un hakemliğine bırakmaktadır (Hakimiyet-i Milliye, 1920, 2; Açıksoz, 1920, 4).

Rus Millet Komiserliği Sovyet'inden telsiz-telgrafla gelen bir tamimde "...sukut eden Çarlık tarafından tanzim edilen İstanbul'un cebren işgali muahedesi yırtılmış, mahv edilmiştir... İstanbul, Müslümanların elinde kalacaktır. Türkiye'nin taksim ve Türk arazisinden bir Ermenistan teşkiline dair olan muahede

yırtılmış ve mahv olmuştur...” yer alması ile artık Rusya’nın açıkça TBMM’sinin yanında olduğu ortaya çıkmaktadır (Öztoprak, 1989, 90).

TBMM Hükümeti Doğu’da başlayan Ermeni mezalimi nedeniyle Ermeniler üzerinde harekete geçmek ister. Mustafa Kemal, bazı devletlere gönderdiği telgraflarla Ermeni zulümlerini protesto eder. Telgrafta yer alan bazı bilgilere göre Şubat ayı içinde Ermeniler Kars ilinde 40 Müslüman köyünü tamamen imha etmiş, 2 000 kişiyi öldürmüştür, 19 Mart’ta Orduabad, Ahur, Civa Ciyuri, Vedi bölgelerinde saldırıya başlamıştır. Mustafa Kemal, bu saldırıların önüne geçilmezse pek büyük bir facia çıkacağını da bildirir (Karabekir, 1969, 523-524; TBMM Gizli Celse Zabıtları, 1338, 4).

15. Kolordu Komutanı Tuğgeneral Kazım Karabekir Paşa 21 Mart 1920 Tarihinde Erivan Cumhuriyeti Askeri Komutanlığı’na yazdığı bir mektupla bölgede Ermenilerin yapmış oldukları mezalimleri aktarmasına rağmen Ermeni Hükümeti Batum Antlaşması hükümlerini yerine getirmesi talebine dahi cevap vermemiştir (Sonyel, 1991, 26-28). Ayrıca 1920 yılının Ağustos sonları ile Eylül başlarında TBMM Hükümeti’nin Ermeniler üzerine yapacağı bir taarruza karşılık İtilaf Devletleri’nin Bolşevik ordusu nedeniyle yapabileceği bir şey yoktur. TBMM ordusu Batı Anadolu’da Yunanlıların saldırıları durdurulmuş ve Sevr Barış Antlaşması kabul edilmemiştir. Bu nedenle Fransız, İngiliz ve İtalyan birlikleri Temmuz 1920’de Batum’u boşaltarak Gürcülere bırakmıştır. Bolşeviklerin de Lehliler karşısında yenilmesi ile Genelkurmay Başkanlığı’nın Doğuda bir taarruz yapma önerisi TBMM’nde uygun görülmüş ve Bakanlar Kurulu da bu kararı 20 Eylül 1920 tarihinde Doğu Cephesi Komutanlığı’na bildirmiştir. 24 Eylülde Ermenilerin Türkler üzerine saldırıya geçmesi üzerine 28 Eylül tarihinde Türk Ordusu da taarruza geçmiştir (Selek, 2000, 379-380). İstanbul’da tüm gazeteler haberleri Kafkaslarda çıkan Ermeni gazetelerinden almaktadır. Bu dönemde Batum etkin bir haber merkezi konumundadır. Türk Ordusu 29 Eylülde Sarıkamış’ı, 30 Ekim’de Kars’ı almıştır. Kars’ta 1 254 kişi esir düşmüştür; bunlar arasında Kale Komutanı, 2 General, 12 Miralay, eski Harbiye Bakanı, Genelkurmay Başkanı da yer alır. Türk Ordusu’nun Gümrü’ye doğru hareket etmesi sonucunda Ermenistan ile geçici bir anlaşma yapılmasına karşın TBMM Hükümeti’nin şartlarının Ermenistan’ca kabul edilmemesi üzerine savaş yeniden başlatılmış ve 7 Kasım’da Gümrü alınmıştır. Ermenistan üzerine taarruzun nedeni öncelikle Ermenistan’ın 24 Eylül’de başlattığı saldırı olduğu ve amacımızın doğu sınırının tehlikeden kurtarmak olarak açıklanmıştır (Deliorman, 1973, 25-40).

Juguvert-Jamanak Ermeni gazetelerinde yer alan haberlere göre Türk ordusu karşısında Gürcü ve Ermeni ordusunun yalnız bırakılmaması gerektiği Türk saldırılarının sadece Ermenistan’a yönelik olmadığı, Türklerin yayılma politikası izlediği, Ermenistan’ın Pan-İslamizme karşı bir dalgakıran olduğu ve bu nedenle her ülkenin Ermenilere yardım etmesi gerektiği konularına değinmektedir (Öztoprak, 1989, 118-119; Özçelik, 1993, 210). 13 Kasım 1920 tarihinde Gümrü’de yapılmak üzere bir anlaşma önerisi Ermenilerce yapılmış ve 17 Kasım tarihinde sonuçlandırılmıştır (Çetinkaya, 2000, 406). TBMM barış görüşmeleri için Doğu Cephesi Komutanı Kazım Karabekir, Erzurum Valisi Hamid ve Erzurum Milletvekili Necati Bey seçilmiştir. Görüşmeler 26 Kasım’da Gümrü’de başlamış ve 2/3 Aralık 1920 tarihinde antlaşmanın imzalanması ile son bulmuştur. Antlaşma 18 maddeyi içermekte ve en önemlisi Sevr Barış Antlaşması hükümlerinin geçersiz olduğu, Misak-ı Milli sınırlarının tanınması yer almaktaydı. Ermenistan artık Erivan, Yeni Beyazıt ve Gümrü’nün belirli kısımlarından oluşacaktır. Nahçıvan, Karabağ ve Zankezor bölgelerinde halk oylaması yapılacaktır. Sovyetler Ermenistan’ı işgal etmeyecekleri konusunda söz vermelerine karşın Bakü’deki Ermenilerin oluşturduğu Ermenistan Kızıl Ordusu” ile 2 Aralık’ta Erivan’ı işgal ederek Hükümetle bir sözleşme imzalarlar. Böylece Ermenistan Bağımsız Sovyet Cumhuriyeti haline gelir (Hakimiyet-i Milliye, 1920; Ögüt, 1920).

Sovyet Rusya ile TBMM Hükümeti arasında 16 Mart 1921 tarihinde Moskova Dostluk Antlaşması imzalanmıştır (Karabekir, 1969, 70-80). Antlaşmaya göre Batum Gürcistan’da özerk, Nahçıvan’da Azerbaycan’da özerk olarak kalacak, Artvin ve Ardahan ise TBMM Hükümeti sınırları içerisinde kalacaktır (Açıksöz, 1921; Tengirşek, 1967, 203). Sakarya Meydan Savaşı’nın kazanılması sonrasında 13 Ekim 1921 tarihinde Kars’ta Ermenistan, Azerbaycan, Gürcistan, Sovyet Rusya ile TBMM Hükümeti arasında gerçekleştirilmiştir. Anlaşma 20 madde ve 3 ekten ibarettir (Tansel, 1991, C.IV, 71-73). Ankara Hükümeti tehcir davalarına bakacak mahkemeleri lav ederek 8 Mayıs’ta bu davadan tutuklu olanların salıverilmelerine davalarının tutuksuz görülmesine karar vermiştir (Vakit, 1921; Peyam-ı Sabah, 1921; Selek, 2000, 699).

Atatürk 1 Mart 1922 tarihinde TBMM 3. toplanma yılı açış konuşmasında Ermeni meselesi diye bir olayın kalmadığını “Ermeni meselesi denilen ve Ermeni milletinin gerçek çıkarlarından ziyade dünya kapitalistlerinin ekonomik çıkarlarına göre halledilmek istenen mesele, Kars Antlaşması’yla en doğru çözüm şeklini buldu. Asırlardan beri dostane yaşayan iki çalışkan halkın dostluk bağları memnuniyetle tekrar kuruldu.” (Kantarıcı, 2001, 92) sözleriyle ifade etmiştir.

Nutuk'ta Mustafa Kemal Ermeni meselesini "Vilayet-i Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-i Milliye Cemiyeti'nin kuruluşuna yol açan asil sebep ve düşünce, Doğu illerinin Ermenistan'a verilmesi ihtimali oluyor. Bu ihtimalin gerçekleşmesinin de Doğu illeri nüfusunda Ermenilerin çoğunlukta gösterilmesine ve tarihi haklar bakımından onlara öncelik tanınmasına çalışanların, ilmi ve tarihi belgelerle dünya kamuoyunu aldatmayı başarmalarına ve bir de Müslüman halkın Ermenileri topluca öldüren barbarlar olduğu iftirasının bir gerçekmiş gibi kabulüne bağlı olduğu düşüncesi ağır basıyor. İşte bundan dolayıdır ki, dernek, aynı gerekçeye dayanarak ve aynı yollardan yürüyerek tarihi ve milli hakları savunmaya çalışıyor." şeklinde anlatmıştır (Atatürk, 1973, 4).

SONUÇ

Osmanlı Devleti sınırları içerisinde uzun yıllar beraberce yaşayan Ermeni halkı Rusya, İngiltere, Almanya, Fransa ve ABD tarafından kendi siyasi emelleri için kullanılmıştır. Bu süreçte Ermeni komiteleri siyasi ve silahlı mücadeleler içerisine girmiş ve Batılı ülkelerin yardımlarını almışlardır. I. Dünya Savaşı kendileri için beklenen fırsatın geldiği ve bağımsızlıklarına kavuşacaklarını düşünerek Ermeni komitelerinin önderliğinde Rus ordusu ile işbirliği içerisine girmişlerdir. Osmanlı Devleti esasen 1878 yılından itibaren Ermenilerin durumlarının düzeltilmesi için ıslahat hareketini çeşitli nedenlerle tam I. Dünya Savaşı öncesinde yapacakken savaş bu durumu ertelemiştir.

Doğu Anadolu'da çıkan Ermeni isyanları Osmanlı Devleti'ni savaş ortamında masum Ermeni halkının daha fazla zarar görmemesi ve Ermeni halkının Rus ordusu ile işbirliğini önlemek amacıyla yine kendi sınırları içerisinde bir başka coğrafyaya sevk ve iskân ettirilmiştir. Doğu Anadolu'da Ermeni göçü 9 Haziran 1915'ten 8 Şubat 1916 tarihleri arasında uygulanmıştır. 22 Ekim 1915 tarihinde çıkartılan talimatla göç edenlere geri dönme hakkı tanınmıştır.

Osmanlı Devleti I. Dünya Savaşı'nı mağlup bitirme durumuna gelince Ermeni temsilcileri derhal İtilaf Devletleri ile irtibata geçerek Doğu Anadolu'da çoğunlukta olduklarını iddia etmişler ve Mondros Ateşkes Antlaşması'nın 24. Maddesini kendi lehlerine monte ettirmeyi başarmışlardır. Ermeniler emellerine ulaşabilmek amacıyla bu tarihten sonra Kars bölgesinde mezalime başlamışlardır. Ermeni çetecileri İtilaf Devletleri'nden de güç alarak Doğu Anadolu'da mezalime yeniden başlamışlardır. Kafkas İslam Ordusu'nun Azerbaycan'a kadar ki bölgedeki geniş başarıları sırasında bir varlık gösteremeyen Ermeni çetecileri Kafkas Ordusu'nun dağıtılması sonrasında yeniden mezalimlerine devam etmişlerdir.

Batı Anadolu'da Yunan Ordusu'nun Haziran 1920 tarihindeki üç koldan yaptığı taarruz sonrasında Bursa, Balıkesir gibi çok önemli yerlerin kaybedilmesi sonrasında San Remo Barış görüşmelerinde ağır olduğu için kabul edilmeyen Osmanlı Devleti ile İtilaf Devletleri arasındaki barış antlaşması metni İstanbul Hükümeti tarafından kabul edilme kararı alınmış ve 10 Ağustos 1920 tarihinde Sevr Barış Antlaşması imzalanmıştır. Sevr Barış Antlaşması'nda emellerine ulaşan Ermeniler artık Büyük Ermenistan hayallerine kapılmışlardır. İngilizlerin Kars ve bölgesindeki işgalleri sona ererken bölge Ermenilerin eline geçince yine bölgede Ermeni mezalimi başlamıştır. Türk Ordusu ile Yunan Ordusu arasında yapılacak bir savaşta Türk ordusu düzenli ordusunu kuruncaya kadar zamana ihtiyacı vardı. Düzenli ordunun kurulması sonrasında TBMM Hükümeti'nin aldığı karar ile 15.Kolordu Komutanı Kazım Karabekir Paşa Ermeniler üzerine taarruz etmiş ve 3 Aralık 1920 tarihinde Gümrü Barış Antlaşması imzalanarak Ermeni meselesi sona ermiştir.

Bölgede süreç içerisinde çok kişi hayatını kaybetmiş, kalanlar ise acılar yaşamıştır. Bölgede gerçekleşen acı ve ölüm olaylarını sadece Ermeniler yaşamamıştır, daha ziyadesini Müslümanlar yaşamıştır. İtilaf Devletleri insanlık adına yardıma geldiklerini ifade ederken hep Hıristiyanları görmüş, asla onlardan daha kötü ve zor durumda olan Müslüman ve Türkleri görmemişlerdir. I. Dünya Savaşı'ndan Gümrü Barış Antlaşması'na kadar ki süreçte Ermenilerin başına ne geldiyse daha önce olduğu gibi yine Batılı devletlerin oyunlarından gelmiştir. Bugün Ermenilerin önünde iki yol görülmektedir, biri kendilerini asırlarca himaye eden ve şimdi komşusu olan Türkiye Cumhuriyeti ile dostluk içerisinde olmak, diğeri ise Batılı devletlerle beraber tül emeller peşinde koşmaktır. Türkiye Cumhuriyeti Devleti dost ve iyi komşuluğu tercih etmektedir.

KAYNAKÇA

Açıksöz (1920). 12 Ağustos.

Açıksöz (1921). 22 Haziran.

Altıntaş, Ahmet (2005). Osmanlı İmparatorluğu'nun Tehcir Kararı Alması ve Uygulanması. *Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, C. VII, Sayı: 1, s. 82-84.

Atatürk, Mustafa Kemal (1973). *Nutuk*. C.II, İstanbul.

Avans, Laurence (1972). *Türkiye'nin Paylaşılması, (1914-1924)*. Çev. Alev Alanay, İstanbul: Milliyet Yayınları.

Bakanlar Kurulu Talimatı (1915). *Başbakanlık Arşivi, İstanbul Meclis-i Vükela Mazbataları*. C.1098, Karar No:1331/163, Mayıs.

Baytok, Taner (1970). *İngiliz Kaynaklarında Türk Kurtuluş Savaşı*. Ankara: Baynur Matbaası.

- Bayur, Yusuf Hikmet (1951). *Türkiye İnkılabı Tarihi, C. II, Kıs. 3*. İstanbul: TTK Yayınları.
- Bayur, Yusuf Hikmet (1973). *Türkiye Devletinin Dış Siyaseti*. İstanbul: TTK Yayınları.
- Bıykoğlu, Tevfik (1959). *Atatürk Anadolu'da*. İstanbul: C.I. T. İş Bankası Yayınları.
- BOA DH ŞFR (1332). 44/68
- BOA DH ŞFR (1332). 45/166,
- BOA (1332). DH,ŞFR,57/273.
- BOA (1332). DH,ŞFR,66/21.
- BOA,19 R. 1333 (6. III. 1915),HR. SYS. 2878/1, Belge no: 2.
- Cebesoy, Ali Fuat (1955). *Moskova Hatıraları*. İstanbul: Vatan Neşriyatı.
- Çetinkaya, Necati (2000). *Çağlar Öncesinden Günümüze Doğu Anadolu*. İstanbul: ABO Ajans.
- Dahiliye Nezareti'nin İskan Yönetmeliği (1915). 30 Mayıs 1915. Belgeler II, No:112.
- Deliorman, Altan (1973). *Türklere Karşı Ermeni Komitçileri*. İstanbul: Boğaziçi Basım Yayın.
- Dunn, Robert (1956). *World Alive*. New York.
- Duru, Orhan (1978). *Amerikan Gizli Belgeleriyle Türkiye'nin Kurtuluş Yılları*. İstanbul: Milliyet Yayınları.
- Goloğlu, Mahmut (1968). *Erzurum Kongresi*. Ankara: Nüve Matbaası.
- Erol, Mine (1972). *Türkiye'de Amerikan Manda Meselesi 1919-1920*. Giresun.
- Gül, Mustafa (1999). Bir Amerikan Heyetinin 1919 Yılında Doğu Anadolu'daki Tespitleri ve O Dönem Ermeni-Amerikan İlişkileri Üzerine Bir Değerlendirme, *Askeri Tarih Bülteni*. Ankara.
- Gürün, Kamuran (1983). *Ermeni Dosyası*. Ankara: TTK Yayınları.
- Hakimiyet-i Milliye (1920). 11 Kasım.
- Hakimiyet-i Milliye (1920). 13 Ağustos.
- Halaçoğlu, Yusuf (2001). *Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)*. Ankara: TTK Yayınları.
- Hocaoğlu, Mehmet (1976). *Arşiv Vesikaları ile Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*. İstanbul: Anda Dağıtım.
- İkdam (1920). 12 Aralık.
- Jaeschke, Gotthard (1970). *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*. C.I. Ankara: TTK Yayını.
- Kantarci, Şenol (2001). Ermenilerce Atatürk'e Atfedilen Sözler ve Divan-ı Harb-i Örfi İle Ermeni Teröristler Tarafından Şehit Edilenlere Atatürk'ün Gösterdiği İlgisi. *Ermeni Araştırmaları 4*. Ankara.
- Karabekir, Kazım (1986). *Ermeniler Nereden Geldiler, Nereye Gidiyorlar?*, B.T.T.D. S. 17, Temmuz.
- Karabekir, Kazım (1969). *İstiklal Harbimiz*. 2.Baskı, Türkiye Yayınevi. İstanbul.
- Kurzioğlu, M. Fahrettin (1970). *Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezalimi (1918-1920)*. Ankara.
- Koçuş, Sadi (1967). *Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk - Ermeni İlişkileri*. Ankara: Altınok Matbaası.
- Kutay, Cemal (1984). *Talat Paşa'nın Gurbet Hatıraları*. C.3. İstanbul.
- McCarthy, Justin (1995). *Ölüm ve Sürgün*. Çev. Bilge Umar, II. Baskı, Ankara: İnkılap Yayınevi.
- Meram, Ali Kemal (1969). *Belgelerle Türk İngiliz İlişkileri Tarihi*. İstanbul: Kitap Yayınları.
- Onar, Mustafa (1989). *Kuruluşundan Kurtuluşuna Bağlantıları ile Saimbeyli*. Adana: Ekin Yayıncılık.
- Orel, Şinasi; Yuca, Süreyya (1983). *Ermenilerce Talat Paşa'ya Atfedilen Telgrafların Gerçek Yüzü*. Ankara: TTK Yayınları.
- Öğüt (1920). 11 Kasım.
- Önal, Sami (1968). *Milli Mücadelede Oltu*. İstanbul: Ayyıldız Matbaası.
- Özçelik, Ayfer (1993). *Ali Fuad Cebesoy*. Akçağ Yayınevi.
- Öztoprak, İzzet (1989). *Türk ve Batı Kamuoyunda Milli Mücadele*. Ankara: TTK Yayınları.
- Peyam-ı Sabah (1921). 21 Ekim.
- Saray, Mehmet (2003). *Ermenistan ve Türk Ermeni İlişkileri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Yayın No: 3433.
- Sarıhan, Zeki (1993). *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*. C.I, Ankara: TTK Yayınları.
- Sarıhan, Zeki (1994). *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*. C.II, Ankara: TTK Yayınları.
- Selek, Sabahattin (2000). *Anadolu İhtilal*. C.I. İstanbul: İmge Yayınevi.
- Selek, Sabahattin (2000). *Anadolu İhtilali*. C.II. Kastaş Yayınları.
- Selvi, Haluk (2003). *Anadolu'dan Kafkasya'ya Bir Ermeni Çete Reisi: Antranik Ozanyan. Sekizinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri, XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar*. C.I. Gnkur. Ankara: ATASE Başkanlığı Yayınları.
- Shaw, Stanford J., Shaw, Ezel Kural (2000). *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*. C.II, İstanbul: E Yayınları.
- Schlicklin, Jean (1986). *Ermeni Meselesi*. B.T.T.D. S.13. Mart.
- Sonyel, Salahi R. (1973). *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika I (1918-1920)*. Ankara: TTK Yayınları.
- Sonyel, Salahi R. (1991). *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II*. Ankara: TTK Basımevi.
- Söylemezoğlu, Galip Kemal (1939). *Başımıza Gelenler 1918-1922*. İstanbul: Kanaat Kitabevi.
- Süslü, Azmi (1990). *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*. Ankara: Yüzyüncü Yıl Üni. Rektörlüğü Yayınları.
- Şimşir, Bilal N. (1973). *İngiliz Belgelerinde Atatürk*. TTK Yayınları. C.I, Ankara.
- Tansel, Selahattin (1991). *Mondros'tan Mudanya'ya*. ,C.I, İstanbul: MEB Yayınları.
- Tansel, Selahattin (1991). *Mondros'tan Mudanya'ya*. ,C.II, İstanbul: MEB Yayınları.
- Tansel, Selahattin (1991). *Mondros'tan Mudanya'ya*. ,C.III, İstanbul: MEB Yayınları.
- Tansel, Selahattin (1991). *Mondros'tan Mudanya'ya*. ,C.IV, İstanbul: MEB Yayınları.
- Tengirşek, Yusuf Kemal (1967). *Vatan Hizmetinde*. İstanbul: Bahar Matbaası.
- Turabyan, Aram (1917). *Les Volotaires Armeniens Sous Les Drapeaux Francais*. Maseille. Aktaran Kamuran Gürün, Ermeni Dosyası, İstanbul 1988.
- TBMM (1338). *Gizli Celse Zabıtları*, C.I.
- TBMM Zabıt Ceridesi (1336). C.I.
- Ulubelen, Erol (1970). *İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye*. İstanbul: Yaylacık Matbaası. Uluğ, Naşit Hakkı (1971). *Emperyalizme Karşı Türkiye (1922-1924)*. Belge Yayınları. Tarih Dizisi No.1. İstanbul: İstanbul Matbaası.
- Uras, Esat (1976). *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*. İstanbul: Belge Yayını.
- Vakit (1921). 21 Ekim.
- Yarbay Tverdohlebof (2007). *Gördüklerim Yaşadıklarım (Erzurum 1917-1918)*. Editör Ahmet Tetik, İstanbul: Genelkurmay Yayınevi (Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları).